

УДК 94(477.8)"1929/..."(092)
DOI: 10.24919/2312-2595.2/44.184676

Ярослав АНТОНЮК

кандидат історичних наук, співробітник Галузевого державного архіву Служби безпеки України, 7, вул. Золоторитська, м. Київ, Україна, індекс 01601 (history.volyn@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/E-3588-2017e>

Бібліографічний опис статті: Антонюк, Я. (2019). Микола Козак («Смок», «Чупринко», «Вівчар»): неоднозначна постать Крайового референта СБ та провідника ОУН на ПЗУЗ. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*, 2/44, 199–220. doi: 10.24919/2312-2595.2/44.184676.

МИКОЛА КОЗАК («СМОК», «ЧУПРИНКО», «ВІВЧАР»): НЕОДНОЗНАЧНА ПОСТАТЬ КРАЙОВОГО РЕФЕРЕНТА СБ ТА ПРОВІДНИКА ОУН НА ПЗУЗ

Анотація. Мета дослідження – полягає у з'ясуванні ролі Миколи Козака в українському визвольному русі 1930–1940-х рр. *Методологія дослідження* спирається на принципи історизму, системності, науковості, верифікації, авторської об'єктивності, поміркованого нарративного конструктивізму, а також на використання загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-системний) методів. **Наукова новизна** полягає у тому, що вперше в історіографії українського визвольного руху на основі невідомих раніше архівних документів досліджено життєвий шлях Крайового провідника ОУН на північно-західних українських землях Миколи Козака. З'ясовано, що його постать помилково ототожнювали з іншою особою. **Висновки.** Микола Козак відіграв непересічну роль в українському визвольному русі 1930–1940-х рр. Його діяльність охоплює терени Станіславщини, Лемківщини, Вінничини, Волині, Рівненщини та Тернопільщини. За його ініціативи на території Волині та Західного Полісся протягом осені 1943 – осені 1945 р. відбувалися масові ліквідації осіб, запідозрених у співпраці з радянськими спецслужбами. Його

активність та фанатичність у цьому напрямі відзначали багато сучасників. Найбільшим успіхом Миколи Козака у боротьбі з радянською агентурою була його оперативна гра з представниками центральних органів НКВС УРСР в Києві за участі Людмили Фої. Негативним наслідком радикальної контррозвідальної діяльності «Вівчара» стало виникнення численної опозиції «чисткам» всередині підпілля ОУН на Рівненщині. На початку 1946 р. її очолив земляк та колишній товариш Миколи Козака – Степан Янішевський («Далекий»). Наслідки цього розколу оунівцям вдалося подолати лише на початку 1950 р.

Ключові слова: Витвиця; Долина; кооператив; ОУН; Вінниця; поліція; Волинь; СБ; ПЗУЗ; радянська агентура; оперативна гра; опозиція; розкол.

Yaroslav ANTONIUK

Candidate of Historical Sciences, Assistant of the Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine, 7 Zolotvoretskaya Str., Kyiv, Ukraine, postal code 01601 (history.volyn@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9419-5990>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/E-3588-2017c>

To cite this article: Antoniuk, Ya. (2019). Mykola Kozak («Smok», «Chuprynko», «Vivchar»): neodnoznachna postat Kraiovoho referenta SB ta providnyka OUN na PZUZ [Mykola Kozak («Smok», «Chuprynko», «Vivchar»): ambiguous figure of regional security referent and OUN leader in the North-Western Ukrainian territories]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobytskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii – Problems of Humanities. History Series: a collection of scientific articles of the Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University*, 2/44, 199–220. doi: 10.24919/2312-2595.2/44.184676 [in Ukrainian].

MYKOLA KOZAK («SMOK», «CHUPRYNKO», «VIVCHAR»): AMBIGUOUS FIGURE OF REGIONAL SECURITY REFERENT AND OUN LEADER IN THE NORTH-WESTERN UKRAINIAN TERRITORIES

Summary. *The aim of the study is to clarify the role of Mykola Kozak in the Ukrainian liberation movement of the 1930s – 1940s. The methodology of the study is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, verification, authorial objectivity, moderate*

narrative constructivism, as well as the use of general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special-historical (historical-genetic, historical-typological, historical-systemic) methods. The scientific novelty is that for the first time in the historiography of the Ukrainian liberation movement the life path of the OUN Regional Leader in the North-Western Ukrainian territories of Mykola Kozak was explored on the basis of previously unknown archival documents. It was discovered that his figure was mistakenly identified with another person. Conclusion. Mykola Kozak played an extraordinary role in the Ukrainian liberation movement of the 1930s – 1940s. His activity covered the territories of Stanislavivshchyna, Lemkivshchyna, Vinnytsia, Volyn, Rivne and Ternopil. The mass liquidations of the suspected of cooperation with Soviet special services took place in the territory of Volyn and Western Polissia during the autumn of 1943 – the autumn of 1945, due to his initiative. His vigour and enthusiasm in that direction was noted by many of his contemporaries. Mykola Kozak's greatest success in the fight against the Soviet agency was his operative game with the representatives of the central bodies of the NKVD of the USSR in Kyiv with the participation of Liudmyla Foi. A negative consequence of the radical counter-intelligence activity of «Vivchar» was the emergence of numerous oppositions to the «purges» within the underground of the OUN in the Rivne region. In the beginning of 1946 it was headed by a fellow countryman and a former friend of Mykola Kozak – Stepan Yanishevsky («Dalekyi»). The effects of that split were only overcome by the ounivtsi in the early 1950s.

Keywords: Vytvytsia; Dolyzna; cooperative; OUN; Vinnytsia; police; Volyn; SB; North-Western Ukrainian territories; Soviet agents; operative game; opposition; split.

Постановка проблеми. Уявлення про вплив окремої особи на історичні процеси допомагає глибше їх збагнути. Особливо актуальним це правило є для вивчення регіональних особливостей українського визвольного руху. Однією з таких постатей є Микола Козак, який відіграв непересічну в діяльності підпілля ОУН на території Волині та Полісся. Саме з ним пов'язують розгортання радикальних методів боротьби з радянською агентурою, а також відокремлення на Рівненщині численної опозиції на чолі з Степаном Янішевським («Далеким»). Миколі Козаку приписували винайдення методу допиту «станком» (Авт. – зв'язаного підозрюваного підвішували та били або припікали

вогнем). Водночас його вважали одним із найвидатніших референтів СБ та провідників Крайового проводу ОУН та ПЗУЗ, який зумів ефективно протидіяти радянській агентурі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Біографічні довідки про Миколу Козака подано у книгах Петра Содоля (1994, с. 87–88), Дмитра Веденеєва, Геннадія Биструхіна (2007, с. 472–473) та Ярослава Антонюка (2014, с. 340–341). Загалом усі вони повторюють текст виданого у 1950 р. Проводом ОУН на ПЗУЗ некролога. Лише Володимир Ковальчук та Валерій Огороднік доповнили згаданий текст інформацією з радянських документів про обставини загибелі Миколи Козака. При цьому їм не вдалося уникнути типових для попередніх авторів помилок (Ковальчук & Огороднік, 2011, с. 113–114). Чимало сторінок з маловідомого юнацького періоду життя Миколи Козака подано у мемуарах Омеляна Ковалюка (2016). Більш ґрунтовно істориками було досліджено оперативну гру Миколи Козака з органами НКВС УРСР. Цю проблему досліджували: Іван Білас (1994, с. 363–364), Петро Боярчук (1995), Дмитро Веденеєв та Геннадій Биструхін (2007, с. 93–95). Володимир Іванченко присвятив головній дійовій особі згаданої оперативної гри – Людмилі Фої, окрему книгу (Іванченко, 2009). Незважаючи на значний науковий інтерес, досі непересічна постать Миколи Козака не досліджувалася окремою публікацією.

Мета дослідження полягає у з'ясуванні ролі Миколи Козака в українському визвольному русі, а також встановленні дійсних фактів його біографії.

Виклад матеріалу. Народився Микола 22 лютого 1914 р. в с. Рахиня Долинського повіту (Австро-Угорська імперія) в сім'ї Василя Козака та Марії Гаврилишин (ДАЛО, ф. 1062, оп. 2, спр. 342, арк. 120). На той час вони уже виховували сина Іллю та доньку Ольгу. Через шість років у сім'ї народилася ще одна дитина – Емілія. Початкову освіту Микола здобув у місцевій 6-річній школі. Поглиблені знання він отримав у приватного репетитора Леся Денисюка (поштового урядника з Коломиї, який на пенсії займався освітою сільських дітей). Програма його викладання базувалася на основі польської реальної чотирирічної гімназії. Її особливістю була заміна латиської та грецької мови на есперанто, яку вивчали за журналами, виданими у Японії. Завдяки отриманим знанням Миколі вдалося 1933 р. за конкурсом

влаштуватися продавцем Ревізійного союзу українських кооператорів «Сила» в Долині (Коваль, 2016, с. 21–22).

Будучи національно свідомим юнаком, у другій половині 1934 р. він вступив до місцевого осередку ОУН. За версією польської поліції, Микола Козак очолював у ньому «бойовий відділ». Легальним прикриттям згаданого осередку було товариство «Сокіл». 20 лютого 1937 р. на полі поблизу с. Рахиня невідомими особами пострілом з револьвера був убитий 30-річний місцевий житель Іван Бабич. Наступного дня за підозрою у злочині поліція заарештувала Миколу. Розслідування встановило, що напередодні його виключили зі згаданого товариства, нібито за комуністичні погляди. Поліцейські припускали, що його запідозрили у зраді Ярослава Горбового та засудили до страти. За версією слідства, «вирок» нібито виконав Микола. Його адвокатом на судовому процесі в Стрию був Володимир Горбовий. Згідно з обраною стратегією захисту увагу присяжних зосередили на свідченнях аморальної поведінки Бабича (неодноразово потрапляв у неприємності через інтимні стосунки з чужими жінками). Адвокат зауважив, що Микола приятелював з Бабичем та часто грав разом з ним у карти (ДАЛО, ф. 1062, оп. 2, спр. 342, арк. 120, 134–135).

Стоять Микола Козак (зліва), Ольга Козак-Клим, Павло Клим

Ймовірно обрана Горбовим стратегія захисту виявилася ефективною. За вироком суду від 1 березня 1938 р. Микола отримав лише три роки ув'язнення (Мірчук, 2007, с. 708). На волю він вийшов у вересні 1939 р. та одразу виїхав до Кракова, де влаштувався працювати в «Українському допомоговому комітеті» (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 1, арк. 214). З початку 1940 р. Микола очолював Лемківський повітовий провід ОУН, мешкаючи в містах Сянок та Перемишль (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 849, арк. 103). У складі похідної групи ОУН він прибув 21 липня 1941 р. на Поділля, де очолив Кам'янець-Подільський обласний провід ОУН. Тоді ж, за його наказом, Кузьма Богдан («Кайдаш») організував в Козятині, під прикриттям книжкового магазину, пункт зв'язку ОУН (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 1981, арк. 160). У жовтні того ж року в Проскуріві Миколу заарештувало гестапо. За відсутності доказів зв'язку з підпіллям його звільнили. Остерігаючись повторного арешту, він дістав фіктивні документи на прізвище Степаненко та виїхав до Вінниці, де одразу приєднався до роботи підпілля ОУН.

Влітку 1942 р. Микола отримав від обласного військового референта Федора Беліченка вантажне авто з зерном, яке намагався вивезти за місто. Однак здійснити цього не вдалося. На виїзді з Вінниці Миколу заарештував інспектор кримінальної поліції Дмитро Мефодовський. Про згадану подію майже одразу дізнався заступник начальника з господарських справ кримінальної поліції Степан Янішевський (його земляку з с. Витвиця Долинського повіту), який водночас під псевдонімом «Ярема» займав посаду обласного референта СБ. Використовуючи службове становище, він забрав справу Миколи собі та звільнив затриманого (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 1, арк. 215). Намагаючись легалізувати земляка, «Ярема» влаштував його інспектором кримінальної поліції. Щобільше, надав Миколі частину свого помешкання в приватному будинку на вул. Дорошенка, 18 (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 68, арк. 145–146). Власну кімнату в будинку на вулиці паралельній з Ленінським проспектом він отримав лише у січні 1943 р. (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 1061, арк. 53).

На той час Микола очолив Вінницький обласний провід ОУН та друкарню Київського Крайового проводу ОУН, яка видавала газету «За Самостійну Україну!» (Коломієць, 2010, с. 117).

Містилася вона у підвалі багатоквартирного будинку. Його жителі не знали про це. Співробітники друкарні конспіративно заходили туди вночі та працювали впродовж усієї доби. Сторожу будинку за мовчанку оунівці справно платили хабар (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 1, арк. 233). Наприкінці листопада 1942 р. Микола налагодив у Львові зв'язок з організаційним референтом Проводу ОУН Ярославом Старухом («Стягом») (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 2, арк. 210–211). Паралельно відбувалася тісна співпраця з провідником ОУН на ПЗУЗ Дмитром Клячківським («Климом Савуром») (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 1061, арк. 53).

Наприкінці лютого 1943 р. гестапо заарештувало у Києві провідника ОУН на Східно-Українських землях Пантелеймона Сака («Могилу»). Дізнавшись про це, Микола Козак та Степан Янішевський вирішили виїхати з Вінниці (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 9, арк. 437). Спеціально для їхньої евакуації «Клим Савур» надіслав зв'язкового Мирона Бабича («Богдана») (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 1061, арк. 55). За версією Євгена Альтіяно-Попівського причина була іншою. Нібито їх зрадив інспектор кримінальної поліції Андрій Матківський (оунівець, син священника УАПЦ). Спеціально для евакуації Федір Беліченко надав вантажне авто. Озброєний пістолетом та гранатами, він разом із водієм їхав у кабіні, а Микола Козак, Степан Янішевський та Євген Алетіяно-Попівський – в кузові. 18 березня 1943 р. вони дісталися Житомира. Завдяки «Богдану» місцевий осередок ОУН надав їм притулок та допоміг наступного дня залізницею дістатися Звягеля. Їхніми попутниками були виснажені боями італійські військові, які верталися з-під Сталінграда. Діставшись потрібної залізничної станції, оунівці на ходу заскочили до вантажного вагону, який їхав у Здолбунів. Переїжджаючи старий польсько-радянський кордон, вони одразу зауважили суттєву різницю в опатності будинків та добробуті населення. Зі Здолбунова підпільники йшли пішки та дісталися надвечір 23 березня 1943 р. с. Бармаки біля Рівного (Альтіяно-Попівський, 1980, с. 51, 55). Там їх передали іншому зв'язковому, який забезпечив притулок, а наступного дня організував у с. Малий Житин Олександрійського р-ну зустріч з «Климом Савуром». Після розмови він передав Миколу Козака та Степана Янішевського 25 березня 1943 р. у підпорядкування референта СБ Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ Василя

Макара («Безрідного») (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 67923, т. 1, арк. 261). Після короткої бесіди Микола Козак очолив референтуру СБ у штабі Південної групи УПА Петра Олійника («Енея»). У цей час він користувався псевдонімом «Смок» та полюбляв ходити у військовій формі польського офіцера (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 1, арк. 216). Протягом вересня 1943 р. Микола з «почетом» базувався на чеському хуторі за кілометр від с. Мости Мізоцького р-ну (Артизов, 2012, с. 528).

Збереглося кілька описів зовнішності Миколи Козака. Згідно зі свідченнями Янішевського, він був худорлявим брюнетом високого зросту, мав довге волосся, яке зачісував назад, а також два золоті зуби. За характером був людиною комунікабельною. Під час розмови часто перебивав співрозмовника та завжди відстоював свою думку. Вирізнявся впертістю, наполегливістю та сміливістю. Завжди був акуратним і чистим (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 1, арк. 225). Референт СБ Кременецького надрайону Микола Ящук («Хмара») зазначав, що Микола мав продовгувате бліде обличчя, темно-сірі очі, широкі чорні брови, високий лоб з пролисами, довгий тонкий ніс орлиної форми, під час розмови губи нервово посмикувалися. Інколи в нього траплялися випадки «чорної хвороби» (епілепсії) (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67640, арк. 24). Зв'язкова ОУН Раїса Трофімчук описувала його особисті якості так: «хитрий, говорить повільно, любить жартувати, гордий, самовпевнений» (ГДА СБУ, ф. 65, спр. с-7736, т. 1, арк. 142). Референт СБ Костопільського р-ну Федір Сидорчук («Гаврило») згадує, що він був жорстоким та безжальним до ворогів «нервовим, але вмів себе стримувати» (Артизов, 2012, с. 528).

Існує також дві версії знайомства Миколи з його дружиною 23-річною Ніною Беліченко («Зіна», «Аниченко», «Ліда»). Згідно зі свідченнями Янішевського, це відбулося ще у Вінниці (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 1, арк. 215). Сама ж Ніна зазначала, що познайомилася з чоловіком уже на Рівненщині, де займала посаду санітарного референта Здолбунівського надрайону. Згідно з описом її зовнішності мала красиві риси обличчя, біляве волосся, високий зріст, любила гарно вдягатися. Крім того, вона закінчила кілька курсів Вінницького медичного інституту. На початку листопада 1943 р. Микола та Ніна вирішили обвінчатися. Часу на це було обмаль, адже наближався малий піст. Тому

виклик «Зіни» у справах до командира «Енея» загрожував зривом вінчання. Занепокоєний запізненням нареченої, Микола Козак організував її розшук через пункти зв'язку ОУН. Знайти «Зіну» йому вдалося поблизу с. Будераж Здолбунівського р-ну (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72068, арк. 52). Саме там 26 листопада 1943 р. у місцевій церкві Пресвятої Богородиці (збудована 1850 р.) відбулося вінчання. На двох в'їздах до села розставили патрулі. Паролем було слово «поп», а відповіддю: «паламар». Щодо цього вартові жартували. Якщо людина називала пароль, вони запитували: «Якщо ти піп, то чому не в церкві? Хто ж «Смока» вінчає?» (ГДА СБУ, ф. 65, спр. с-7736, т. 1, арк. 141–142). Обряду вінчання Микола та Ніна не знали, тому поводили себе розгублено. Коли дружка «Медуна» підказала «Смоку» цілувати ікону, він розгублено спитав: «Кого, тебе?» (Гавришко, 2015). Ймовірно після цього Микола зацікавився звичаями Волині. Свої етнографічні дослідження він записував у окремий зошит (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 849, арк. 155).

Сімейне життя Миколи тривало недовго. Уже в січні 1944 р. Ніна важко захворіла ураженням печінки. Після цього чоловік відвіз її на лікування подалі від лінії фронту – до одного з сіл поблизу м. Броди, а через місяць – до будинку вчительки с. Тростянець Золочівського р-ну Надії Бондар. Окрім того, Микола забезпечив Ніну фіктивними німецькими документами на ім'я Ксенії Сергіївни Ганкевич.

Востаннє «Зіна» та «Смок» бачилися у березні 1944 р. Через три місяці Ніна разом з Надією виїхали в с. Нагуєвичі Дрогобицького р-ну. Звідти 7 вересня 1944 р. дружина «Смока» перебралася до Львова, де через тиждень влаштувалася працювати начальником кадрів окружного відділу електромереж (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72068, арк. 50–52, 66). Слід зазначити, що Микола Козак важко переживав розлучення та дуже ревнував. Розпитуючи зв'язкову ОУН Раїсу Трофімчук про ситуацію у Львові, він сумно промовив: «Зіна моя, напевне, вийшла заміж за якогось енкаведиста» (ГДА СБУ, ф. 65, спр. с-7736, т. 1, арк. 136).

На початку 1944 р. Микола Козак активно займався підготовкою СБ до переходу лінії фронту. Зокрема, організував у лютому евакуацію «вишколу» СБ на хутір Березина Шумського р-ну Тернопільської обл. Прибувши туди у супроводі 25 охоронців, «Смок» наказав референту СБ Кременецького надрайону Андрону

Лук'янчуку («Палію») негайно виїжджати. Наступні два тижні вони рейдували територією Великодедеркальського, Лановецького та Вишнівцького р-нів. На три дні згадана група зупинилася в с. Старий Олексинець Почаївського р-ну. Саме там на них натрапив підрозділ радянських військових. У результаті перестрілки есбістам вдалося вирватися з оточення. Після цього група розділилася. «Смок» зі своєю охороною перейшов на територію Заложцівського р-ну, а «Палій» залишився у Почаївському р-ні (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67640, арк. 21–22).

На початку серпня 1944 р. у Суському лісі Олександрійського р-ну Рівненської обл. відбулася нарада Проводу ОУН на ПЗУЗ. Заступником Крайового референта СБ Олексія Присяжнюка («Мітли») на ній призначили Миколу Козака. Саме у цей час повною мірою проявився радикалізм Миколи Козака у боротьбі з радянською агентурою. За даними КДБ, саме він був ініціатором масового внутрішнього терору всередині підпілля ОУН та УПА на Волині, а також винайшов метод допиту «станком» (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 1061, арк. 31, 72). Насправді згадані версії виглядають малоімовірними.

Протягом літа 1944 р. «Смок» спільно з референтом СБ Рівненської округи Миколою Андрошуком («Вороним») готували в с. Дермань Мізоцького р-ну Рівненської обл. місце для базування керівників ОУН та УПА. Ними було створено розгалужену агентурну мережу інформаторів та кілька боївок СБ. Завербована органами НКВС зв'язкова ОУН свідчила 18 листопада 1944 р. про її допит в Дермані Миколою Козаком: «присівши зі мною на розстелене на землі одіяло, «Смок» гіпнотизував мене очима, в суворому офіційному тоні почав допит – хто я, звідки прийшла, як потрапила на зв'язковий пункт «Славка», кого знаю зі співробітників «Леміша», через які пункти була зв'язана з ним раніше, які завдання отримала від «Леміша» (Авт. – Василь Кук), чи отримувала від «Леміша» дозвіл на виїзд з Кременця до Львова та інше». Коли «Соломія» назвала новий псевдонім Василя Кука – «Іван», Микола Козак зробив зауваження, що «хизуватися» знанням псевдонімів керівників ОУН неприпустимо. Скрізь діє щільна мережа агентів НКВС, які усе чують та можуть «довгий язик» використати. Як зазначалося у документі: «Олов'яними, незворушними очима «Смок» протягом 1–2 хвилин уважно

на мене дивився, намагаючись заглянути в душу, а потім чітко та повільно сказав не позбавлене змісту пророцтво: Ви ще не знаєте більшовицької дійсності і якщо наразі не являєтесь сексотом НКВД, то найближчим часом ним станете» (ГДА СБУ, ф. 65, спр. с-7736, т. 1, арк. 131–136).

У жовтні того ж року «Смок» зустрівся в Людвипільському лісі з референтом СБ Крайового проводу «Одеса» Степаном Янішевським («Далеким»). Під час інструктажу він наказав давньому приятелю посилити виявлення агентури НКВС серед «східняків» у керівництві підпілля ОУН і УПА. У грудні «Далекий» відправив «Чупринко» листа з повідомленням про арешт кількох згаданих осіб. Незважаючи на застосування до них фізичних методів допиту, жодних даних про зв'язок з органами НКВС здобути не вдалося. Отримавши цього листа, «Смок» оголосив «Далекому» догану і наказав негайно виконати поставлені завдання (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 1, арк. 217–218). На той час «Смок» з охороною базувався у криївці, яка була в лісі між селами Обгів та Ступно Мізоцького р-ну. Її викопали у невеликому пагорбі, оточеному зі всіх сторін непрохідними болотами (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67640, арк. 23).

У січні 1945 р. «Смок» викликав до себе на хутір біля с. Піддубці Луцького р-ну Волинської обл. «Далекого». Цього разу він інструктував його, що потрібно звернути увагу на дезертирів з Червоної армії. На думку «Смока», серед них було багато агентів НКВС. Крім того, він зазначав, що завербовані ще в 1940–1941 рр. «сексоти» активізували роботу. За часів німецької окупації вони себе не проявляли. Чимало з них зуміли отримати керівні посади в підпіллі ОУН та УПА.

Наступна зустріч «Далекого» зі «Смоком» відбулася у лютому 1945 р. в с. Борівка Деражненського р-ну. У цей час він проводив допити трьох осіб, запідозрених у зв'язках з органами НКВС. Один із них був композитором зі Львова, який за власної ініціативи намагався зв'язатися з підпіллям ОУН. На допитах «Смок» з'ясував, що усі згадані особи працювали на радянські спецслужби та наказав їх стратити. Уже через місяць Микола Козак під псевдонімом «Дядя Ч» разом з Іваном Литвинчуком («Дубовим») проводив інспекцію підрозділів УПА на території Степанського р-ну (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67865, арк. 22).

Микола Козак (зліва) та Іван Литвинчук (справа)

У квітні 1945 р. в Людвипільському лісі відбулася нарада Проводу ПЗУЗ. У ній брали участь: Петро Олійник («Еней»), Іван Литвинчук («Дубовий»), Федір Воробець («Верещака») та «Далекий». Головним питанням було обговорення ситуації, що склалася після загибелі «Клима Савура». Тимчасово на його посаду ухвалили призначити Миколу Козака, який тоді змінив свій псевдонім на «Чупринко» (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 48139, арк. 30–31). Після цього на зв'язок з Василем Куком («Лемішем») до Кременецького р-ну було відправлено «Енея». Через кілька тижнів він привіз інструкції Проводу ОУН та затвердження Миколи Козака на новій посаді (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 1061, арк. 57–59).

На початку червня 1945 р. «Чупринко» знову викликав до себе Степана «Далекого» та наказав йому заарештувати, допитати і стратити трьох оунівців з с. Борівка Деражненського р-ну Рівненської обл. На його думку, вони видали органам НКВС місце стоянки «Клима Савура» (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 1, арк. 218–219). Невдовзі СБ заарештувала зазначених осіб. Однак на допитах виявилось, що вони жодного зв'язку з органами НКВС не мають, і їх звільнили. «Смок» залишився невдоволеним перебігом розслідування та вимагав їх повторно допитати. Однак на

той час згадані оунівці загинули в сутичці з оперативною групою НКВС (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 1061, арк. 60).

Найвідомішою та найуспішнішою операцією Миколи Козака (на той час мав псевдо «Вівчара») була його оперативна гра з органами НКДБ УРСР за участі Людмили Фої («Оксани»). На початку 1945 р. досвідчений «чекіст» Сергій Карін-Данилеко подав ідею створення легендованого «Проводу ОУН на СУЗ». Головним його завданням було просування до складу керівництва ОУН агентури. На чолі цієї легендованої структури поставили досвідчених агентів: Михайла Захаржевського («Таран», «Донець», «Микола») та Катерину Міньковську («Свгенію»). До них долучили завербовану учасницю Київського осередку ОУН – Людмилу Фою («Оксану») та зв'язкову з Луцька Антоніну Калуженко («Зоя») (Веденєєв & Биструхін, 2007, с. 93–94). Згадана агентурна група отримала сфабриковані чекістами підпільні документи. Серед них «лист українських націоналістів» з погрозами на адресу письменника Максима Рильського (Боярчук, 1995). 6 травня 1945 р. Фоя та Калуженко прибули до Луцька та намагалися вийти на зв'язок з оунівцями. Під час цього їх схопила районна боївка СБ Петра Тихнюка («Михася»). Допит Людмили Фої проводив особисто Микола Козак. Підпільниця одразу йому зізналася, що була завербована органами НКДБ та детально розповіла про свої агентурні завдання. Натомість Калуженко вперто заперечувала зв'язок з органами НКДБ та зрештою була страчена. Натомість «Вівчар» повірив у щирість Людмили Фої та вирішив її використати у оперативній грі (Білас, 1994, с. 363–364). За його завданням 23 липня 1945 р. підпільниця повернулася до Києва (Веденєєв & Биструхін, 2006b, с. 212). Під час розмов з представниками центрального апарату НКДБ – генерал-лейтенантом Дроздецьким, Йовенком та Генельзоном – Фоя зуміла запевнити їх в успіху операції та необхідності направлення до Луцька «Тарана» з «Свгенією» (Веденєєв & Биструхін, 2006a, с. 198). Внаслідок цього 5 серпня 1945 р. Захаржевський був схоплений поблизу Луцька СБ. На допитах досвідчений резидент НКДБ дотримувався відпрацьованої легенди. Однак на очній ставці почав «сипатися» та погодився написати лист до Києва із пропозицією викликати Міньковську. 8 вересня 1945 р. Фоя знову успішно відвезла документи до Києва та через 11 днів повернулася разом з «Свгенією»

(ГДА СБУ, ф. 2, спр. 1981, арк. 158). Наступного дня, на пункті зв'язку в ліс на північ від міста, їх забрала боївка СБ «Михайся». Після допиту Мінковську стратили (Веденєєв & Биструхін, 2007, с. 93–94). Певний час органи НКДБ не здогадувалися про провал операції. Остаточо це з'ясувалося лише у квітні 1946 р. (Іванченко, 2009, с. 37). За «порятунок організації на ПЗУЗ» Микола Козак рішенням УГВР від 8 жовтня 1945 р. був нагороджений Золотим Хрестом Заслуги. Існує версія нібито між ним та Фоєю зав'язалися інтимні стосунки (Гавришко, 2015). Насправді це малоймовірно. Навпаки «Вівчар» підкреслював, що, будучи галичанином, має високі моральні переконання та доведе це своїй дружині «Зіні» (ГДА СБУ, ф. 65, спр. с-7736, т. 1, арк. 136). Крім того Фоя мала щасливий шлюб з референтом пропаганди Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ «Максимом Атом» (Ковальчук & Огороднік, 2011, с. 194–195).

Протягом осені 1945 р. Микола Козак більшість часу базувався на хуторах с. Романів Теремнівського р-ну (за 4 км. від Котівського лісу). При ньому постійно перебувала група слідчих СБ на чолі з «Костею» та з 20–30 кінних вояків. Спочатку її очолював «Бойко», а після грудня 1945 р. – «Кирик». Крім охоронних, вони виконували кур'єрські функції (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 849, арк. 125–126). Остання зустріч «Далекого» та «Чупринко» відбулася у Котівському лісі в жовтні 1945 р. (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 1, арк. 222). Янішевський попросив Козака звільнити його від займаної посади. «Чупринко» з цим погодився та хотів перевести «Далекого» до свого «почету» (Ковальчук & Огороднік, 2011, с. 407). Однак подальші події не дали можливості цього здійснити. Через провокацію органів НКВС, 4 грудня 1945 р. провідник Краю «Одеса» Федір Воробець («Верещака») наказав роззброїти та заарештувати «Далекого» (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 5, арк. 41). У відповідь той вимагав доставити його на суд до «Чупринко». Під час суперечки «Далекому» вдалося вискочити через вікно будинку та втекти верхи на коні (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 2, арк. 54). Наступного дня він скликав на хуторі поблизу с. Бочаниця Гошанського р-ну нараду своїх прибічників та проголосив створення опозиційного Крайового проводу «Одеса» (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 1, арк. 48).

У цей час, а саме 9 грудня 1945 р., Микола Козак виїхав з с. Романів до Тернопільщини. Так він unikнув оточення через п'ять днів та знищення оперативною групою НКВС криївки членів Крайового проводу ОУН на ПЗУЗ (Вовк & Кокін, 2006, с. 44). Того ж місяця «Чупринко» з охороною бачили в с. Майдан Мізоцького р-ну Рівненської обл.

Микола Козак (зліва) та Валерій Бондарчук (справа)

Наприкінці грудня того ж року Микола Козак прибув до с. Базниківка Бережанського р-ну. Наказав двом найбільш надійним охоронцям залишитися, а іншим повертатися до Романова. Того ж дня вони зв'язалися в с. Ярославичі Зборівського р-ну з Василем Куком («Лемішом»). Разом з ним «Чупринко» перебував у криївці усю зиму. Лише у травні 1946 р. він прибув до Рівненського окружного провідника Анатолія Маєвського («Уліяна») в с. Дермань Здолбунівського р-ну (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 849, арк. 125). Після цієї події між «Чупринко» та «Далеким» розпочалася тривале листування, яке мало на меті дійти компромісу

(ГДА СБУ, ф. 5, спр. 67426, т. 2, арк. 93). Згадані листи містили взаємні звинувачення та були глибоко емоційними (Вовк & Кокін, 2006, с. 1149–1260; Кокін та ін., 2007, с. 53–58). Паралельно Микола намагався перехопити у «далеківців» вплив на підпілля ОУН Кам'янець-Подільської, Житомирської, Київської та Вінницької обл. Восени 1946 р. на горі «Болярня» у Дубенському р-ні відбулася його зустріч з давнім приятелем – референтом СБ Тернопільської округи Богданом Кузьмою («Кайдаша»). Вони обговорювали необхідність підібрати людину, яка б могла очолити згадану роботу на сході (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 1981, арк. 160).

6 червня 1948 р. Микола Козак отримав військове звання майора СБ. Водночас на посаду провідника ОУН на ПЗУЗ призначили Василя Галасу («Орлана»), який мав шляхом переговорів приєднати «далеківців». Останні роки «Чупринко» активно займався літературною роботою. Писав під псевдонімами «Степан Орач» та «О. Лука» вірші, а також редагував часопис «За волю нації» (Антонюк, 2014, с. 341).

4 лютого 1949 р. агент МДБ «Петров» повідомив, що в с. Пітушків Острожецького р-ну Рівненської обл. часто навідуються оунівці. Для перевірки цієї інформації начальником відділу обласного 2-Н УМДБ майором Журавльовим туди було спрямовано оперативно-військову групу на чолі зі старшим оперуповноваженим Земсковим і старшим сержантом Савицьким. Вночі 7 лютого вони непомітно підійшли до вказаного «Петровим» будинку Тимофія Пархомея на околиці с. Пітушків та організували засідку. Несподівано почувши два постріли, вони розпочали штурм. Підійшовши до будинку, сержант Савицький помітив поблизу сараю двох невідомих осіб, які відкрили по ньому стрілянину. Після цього оперативна група прийняла бойовий порядок та відкрила вогонь у відповідь. У результаті перестрілки двоє згаданих оунівців загинуло. У цей час Микола Козак забіг до кривки, яка розташовувалася за 15 м. від клуні та знищив таємні документи. Зрозумівши, що шансів вирватися з оточення нема, він вистрілив собі у голову (Ковальчук & Огороднік, 2011, с. 113). Серед захоплених документів виявили листи до «Михайла» з планами налагодження співпраці з литовськими «лісовими братами».

Посмертне фото Миколи Козака

Спочатку загиблого Миколу Козака помилково ідентифікували як Івана Литвинчука («Дубового») (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 1061, арк. 18–29). Лише через кілька днів заарештований Степан Янішевський його опізнав. На підтвердження назвав відомі йому прикмети: металеві зуби, колір очей та інше, які підтвердив огляд тіла. Згадану інформацію підтвердив також колишній референт СБ Кременецького надрайону ОУН Михайло Ящук («Хмара») (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 1061, арк. 33–34). Незважаючи на допити багатьох підпільників, які особисто знали Миколу Козака, і аналіз величезної кількості оонівських документів, радянські органи держбезпеки допустилися помилки у встановленні його особи. Вони вважали, що Крайовим провідником ОУН на ПЗУЗ, який користувався псевдонімами: «Богдан», «Вівчар» (1946–1947), «Гриша» (1943–1944), «Панько», «Петро», «Плугатор», «Смок» (1943–1946), «Степаненко», «Сум», «Упав», «Чавун» (1946), «Чупринко» (1945–1946), «Дядя Ч», «Кучма Петро» (1946), «Панас Чупринко», «Сергій Хортиця», «С-к» (1945–1946), «Чоренко» (1946), а також поштовими адресами: «456», «553» (1948), «555» (1946), «675» (1946), «715», «3344», нібито був Козак Богдан Михайлович, народжений 1913 р. у с. Трибоківці Новострілищанського р-ну Дро-

гобицької обл. (ГДА СБУ, ф. 2, спр. 849, арк. 35). Зокрема, згадане твердження міститься у документі КДБ від 5 жовтня 1960 р. (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 8, арк. 3). Згодом у численних дослідженнях згадана помилка повторювалася. Навіть історики, які правильно (Авт. – за некрологом) писали ім'я – Микола, помилково зазначали по-батькові – Михайлович (потрібно – Васильович).

Підпілля ОУН вшанувало пам'ять про Миколу Козака виданням 5 лютого 1950 р. 5 тисяч примірників некролога з портретною гравюрою. Через два роки було видано ще 5 тисяч згаданих некрологів (Ніколаєва, 2012, с. 93, 96). Крім того, його іменем у 1950 р. назвали одну з друкарень ОУН на ПЗУЗ (Ковальчук & Огороднік, 2011, с. 271).

Висновки. Постать Миколи Козака відіграла непересічну роль в українському визвольному русі 1930–1940-х рр. Географічно його діяльність охоплює терени Станіславщини, Лемківщини, Вінничини, Волині, Рівненщини та Тернопільщини. Саме Миколі Козаку приписують ініціативу розгортання масштабного внутрішнього терору у підпіллі ОУН та УПА на північно-західних українських землях. Його активність та фанатичність у цьому напрямі відзначали багато колег. Найбільшим успіхом Миколи Козака у боротьбі з радянською агентурою була оперативна гра з представниками центральних органів НКВС УРСР. Негативним наслідком діяльності «Чуринко» став конфлікт з Степаном Янішевським та розкол у 1946 р. підпілля ОУН на Рівненщині.

Перспективним напрямом подальший досліджень є підготовка окремої книги про життєвий шлях Миколи Козака.

Джерела та література

- Альтіяно-Попівський, Є.** (1980). *З ідеєю в серці – зі зброєю в руках*. Лондон: Українська Видавнича Спілка у Великій Британії.
- Антонюк, Я.** (2014). *Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930–1955)* (Т. 13). Торонто; Львів: Літопис УПА.
- Артизов, А.Н.** (Ред.). (2012). *Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны: документы. Т. 2: 1944–1945*. Москва: РОССПЭН.
- Білас, І.** (1994). *Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз* (Кн. 1). Київ: Либідь.
- Боярчук, П.** (1995, 15 червня). Як волинські бандерівці Рильського врятували. *Волинь (Луцьк)*.
- Веденєєв, Д., & Биструхін, Г.** (2006а). *Мечі і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА. 1920–1945*. Київ: Генеза.
- Веденєєв, Д., & Биструхін, Г.** (2006б). *«Повстанська розвідка діє точно й відважно...»*. *Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950-ті роки*. Київ: К.І.С.
- Веденєєв, Д., & Биструхін, Г.** (2007). *Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил 1945–1980-ті роки*. Київ: К.І.С.

- Вовк, О., & Кокін, С.** (Упоряд.). (2006). *Літопис УПА. Нова серія. Т. 8: Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запліля 1944–1946*. Київ; Торонто.
- Гавришко, М.** (2015, 16 жовтня). «Били мене палками, ногами, вставляли пальці рук між двері». *Gazeta.ua*. Взято з <https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/bili-mene-palkami-nogami-vstavlyali-palci-ruk-mizh-dveri/652859?mobile=true>.
- ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
ДАЛО – Державний архів Львівської області.
- Іванченко, В.** (2009). *Квітка у червоному пеклі: життєвий шлях Людмили Фої* (Т. 8). Торонто; Львів: Літопис УПА.
- Коваль, О.** (2016). *Спомини мого життя: Львів–Aushwitz–Брюссель*. Львів: Галицька видавнича спілка.
- Ковальчук, В., & Огороднік, В.** (Упоряд.). (2011). *Літопис УПА. Нова серія. Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА 1944–1954 рр.* Київ; Торонто.
- Кокін, С., Сердюк, Н., Сердюк, С., & Сергійчук, А.** (Упоряд.). (2007). *Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950)*. В. Сергійчук (Ред.). (Т. 2). Київ: ПП Сергійчук М.І.
- Коломієць, І.** (2010). *ОУН-УПА на Вінничині в роки боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу*. Літин.
- Мірчук, П.** (2007). *Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки* (Вид. 3, допов.). Київ: Українська видавнича спілка.
- Ніколаєва, Н.** (2012). *Підпільні друкарні ОУН та їх ліквідація каральними органами СРСР в 1944–1954 рр.* Торонто; Львів.
- Содоль, П.** (1994). *Українська повстанча армія, 1943–49: довідник*. Нью-Йорк: Пролог.

References

- Altiano-Popivskyi, Ye.** (1980). *Z ideieiu v sertsii – zi zbroieiu v rukakh [With the ideal in the heart and arms in the hands]*. London: Ukrainiska Vydavnycha Spilka u Velykii Brytanii [in Ukrainian].
- Antoniuk, Ya.** (2014). *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh u postatiakh kerivnykiv. Volynska ta Brestska oblasti (1930–1955) [Ukrainian Liberation Movement Through the Biographies of Its Leaders. Volyn and Brest Oblasts (1930–1955)]*. (Vol. 13). Toronto; Lviv: Litopys UPA [in Ukrainian].
- Artizov, A.N.** (Ed.). (2012). *Ukrainskie natsionalisticheskie organizatsii v gody Vtoroi mirovoi voyny: dokumenty. T. 2: 1944–1945 [Ukrainian nationalist organizations in the period of the Second World War: Documents. Vol. 2: 1944–1945]*. Moskva: ROSSPEN [in Russian].

- Bilas, I.** (1994). *Represyвно-karalna systema v Ukraini (1917–1953): suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz [Repressive and punitive system in Ukraine (1917–1953): socio-political and historical and legal analysis]*. (Vol. 1). Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Boiarchuk, P.** (1995, June 15). Yak volynski banderivtsi Rylskoho vriatuvaly [How Volyn Banderites have been saving Rylskiy]. *Volyn (Luts'k)* [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D., & Bystrukhin, H.** (2006a). *Mechi i tryzub. Rozvidka i kontrozvidka rukhu ukrainskykh natsionalistiv ta UPA. 1920–1945 [Sword and Tryzub. Intelligence and counterintelligence of the Ukrainian nationalists movement and UPA. 1920–1945]*. Kyiv: Heneza [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D., & Bystrukhin, H.** (2006b). «Povstanska rozvidka diie tochno y vidvazhno...». *Dokumentalna spadshchyna pidrozdiliv spetsialnoho pryznachennia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv ta Ukrainskoi povstanskoj armii. 1940–1950-ti roky [Insurgent intelligence works accurately and courageously...]*. *The documentary legacy of the special services units of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. 1940–1950s.* Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Viedienieiev, D., & Bystrukhin, H.** (2007). *Dvobii bez kompromisiv. Protvborstvo spetspidrozdiliv OUN ta radianskykh syl 1945–1980-ti roky [A duel without compromises. The confrontation between the OUN Security Service subdivisions and the Soviet intelligence forces 1945–1980s]*. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].
- Vovk, O., & Kokin, S.** (Comps.). (2006). *Litopys UPA. Nova seriia. Vol. 8: Volyn, Polissia, Podillia: UPA ta zapillia 1944–1946 [Litopys UPA New Series. Vol. 8: Volyn, Polissia, Podillia: UPA and its Rear Line 1944–1946]*. Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
- Havryshko, M.** (2015, October 16). «Byly mene palkamy, nohamy, vstavlialy paltsi ruk mizh dveri» [«I was beaten with sticks, feet, my fingers were inserted between the doors»]. *Gazeta.ua*. Retrieved from <https://gazeta.ua/articles/history-newspaper/bili-mene-palkami-nogami-vstavlyali-palci-ruk-mizh-dveri/652859?mobile=true> [in Ukrainian].
- HDA SBU – Haluzeyvi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy [Sectoral State Archive of Security Service of Ukraine] [in Ukrainian].
- DALO – Derzhavnyi arkhiv Lvivskoi oblasti [State Archive of Lviv region] [in Ukrainian].
- Ivanchenko, V.** (2009). *Kvitka u chervonomu pekli: zhyttievyi shliakh Liudmyly Foi [The flower in red hell: the life of Liudmyla Foia]*. (Vol. 8). Toronto; Lviv: Litopys UPA [in Ukrainian].

- Koval, O.** (2016). *Spomyny moho zhyttia: Lviv–Aushwitz–Briussel [Memories of my life: Lviv–Aushwitz–Brussels]*. Lviv: Halytska vydavnycha spilka [in Ukrainian].
- Kovalchuk, V., & Ohorodnik, V.** (Comps.). (2011). *Litopys UPA. Nova seriia. Vol. 16: Volyn i Polissia u nevidomii epistoliarnii spadshchyni OUN i UPA 1944–1954 rr. [Litopys UPA New Series. Vol. 16: Volyn and Polissya in an unknown epistolary legacy of the OUN and UPA 1944–1954]*. Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
- Kokin, S., Serdiuk, N., Serdiuk, S., & Serhiichuk, A.** (Comps.). (2007). *Roman Shukhevych u dokumentakh radianskykh orhaniv derzhavnoi bezpeky (1940–1950) [Roman Shukhevych in the documents of Soviet bodies of the state security (1940–1950)]*. (Vol. 2). Kyiv: PP Serhiichuk M.I. [in Ukrainian].
- Kolomiïets, I.** (2010). *OUN-UPA na Vinnychyni v roky borotby za Ukrainsku Samostiinu Sobornu Derzhavu [OUN-UPA in Vinnytsia during the years of struggle for Ukraine as an Independent and United State]*. Lityn [in Ukrainian].
- Mirchuk, P.** (2007). *Narys istorii OUN. 1920–1939 roky [Outlines of the History of the Organization of the Ukrainian Nationalists. 1920–1939]* (3rd., rev.). Kyiv: Ukrainska vydavnycha spilka [in Ukrainian].
- Nikolaieva, N.** (2012). *Pidpilni drukarni OUN ta yikh likvidatsiia karalnymi orhanamy SRSR v 1944–1954 rr. [The OUN Underground Printing Presses and Their Liquidation by the USSR Repressive Organs in the years 1944–1954]*. Toronto; Lviv [in Ukrainian].
- Sodol, P.** (1994). *Ukrainska povstancha armiiia, 1943–49: dovidnyk [Ukrainian Insurgent Army, 1943–49]*. Niu-York: Proloh [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 10.11.2019